पञ्चमः पाठः

सामाजिकं कार्यम्

(क्त, क्तवतु प्रत्यय)

(समाज व्यक्तियों का समुदाय है। प्रत्येक व्यक्ति के विकास के अनुकूल परिवेश उत्पन्न करना एवं संकट के समय सब की सहायता करना समाज का परम लक्ष्य होता है। आधुनिक युग में भौतिकवाद के विकास से स्वार्थपरता बहुत बढ़ गयी है। इस दृष्टि से समाज के उपर्युक्त लक्ष्य को चुनौती मिल रही है। फिर भी ऐसी बहुत सी संस्थाएँ तथा कुछ व्यक्ति भी समाजोपयोगी कार्यों में लगे हैं। किसी भी संकट का सामना करना, असहाय व्यक्ति को उचित परामर्श एवं सर्वविध सहायता द्वारा उपकार करना ऐसी संस्थाओं का एवं व्यक्तियों का कार्य है। प्रस्तुत पाठ में इस विषय का विवेचन किया गया है।)

[illegible] विकासेन अद्य संसारः यद्यपि नाना सुविधाः लब्धाः किन्तु मनुष्येषु सामाजिकः सम्पर्कः क्रमशः अल्पीकृतः। स्वगृहे एव जनः अनेकानि विज्ञानोपकरणानि प्रयुञ्जानः अन्यान् तुच्छान् मन्यते। कदाचित् एतेषाम् उपकरणानाम् अभावे परिवारे सदस्याः एव उपकारकाः अभवन्। क्रमेण मानवस्य एकाकित्वेन स्वार्थवादः उदितः। इदानीं मनुष्यः स्वकीयं हितमेव सर्वोपरि मन्यते। किन्तु समाजस्य सदस्यरूपेण सर्वेषां

कर्त्तव्यं वर्तते यत् एकैकस्य जनस्य हिताहितं चिन्तयेयुः । कश्चित् संकटापन्नः वर्तते, कश्चिन्मार्गे दुर्घटनाग्रस्तः, क्वचित् जलपूरेण सम्पूर्णस्य ग्रामस्य विनाशः, क्वचित् निर्धनः जनः परिवारपालने असमर्थः, क्वचित् वृद्धाः जनाः उपेक्षिताः, कदाचित् गृहेषु अग्निदाहः, क्वचित् यातायातमार्गः अवरुद्धः, क्वचित् मार्गे वृक्षाः पतिताः, क्वचित् अनाथाः शिशवः, दुर्बलाः महिलाश्च सहायताम् अपेक्षन्ते – इत्येवं समाजे नाना समस्याः जनस्य ध्यानाकर्षणाय वर्तन्ते ।

एताः स्वा[illegible]धयाः सन्ति, प्रत्युत उपकारपरेण जनेन कल्याणकारिण्यः संस्थ[illegible] । सर्वदा न सुखं दृश्यते, संकटोऽपि कस्यापि कुत्रापि भवितुं शक्[illegible] । एतस्मिन् काले एव सामाजिकं कार्यं जनैः अपेक्षितं भवति। नेदं यत् सामाजिकं कार्यं संकटकाले एव भवति प्रत्युत समाजस्य विकासाय स्वग्रामस्य नगरस्य वा गौरवाय अपि इदं क्रियते। यथा काचित् सामाजिकी संस्था सम्पूर्णं ग्रामं स्वच्छं कुर्यात्, मार्गेषु वृक्षारोपणम्, कूपतडागादिजलाशयानां व्यवस्थाम्, रिक्तेषु क्षेत्रेषु उद्यानानां विन्यासम्, क्वचित् पुस्तकालयस्य, व्यायामशालायाः सामुदायिकभवनस्य वा प्रबन्धनं कुर्यात् । यदि ग्रामे मार्गव्यवस्था नास्ति तदा ग्रामजनानां स्वैच्छिक–श्रमेण मार्गं

निर्मातुं प्रभवन्ति सामाजिकसंस्थाः। तदर्थम् एकोऽपि मनुष्यः कार्यारम्भे समर्थः।

संकटकाले तु सुतरां वर्धते सामाजिकं कार्यम्। क्वचित् निर्धने परिवारे विवाहयोग्यानां किशोरीणां किशोराणां च सामूहिको विवाहोऽपि सार्वजनिकस्थलेषु आयोज्यते। तत्र विवाहस्य सरला रीतिः आडम्बरविहीना दृश्यते। किञ्च काश्चित् संस्थाः निर्धनान् छात्रान् प्रतियोगितापरीक्षार्थं प्रस्तुवन्ति निःशुल्कम्। तदपि महत्त्वपूर्णं कार्यम्। किञ्च क्वचित् यानानां दुर्घटनासु सत्वरं सहायतार्थं समागच्छन्ति, आहतान् चिकित्सालयं प्रापयन्ति, अनाथीभूतान् बालकान् उचितं स्थानं प्रापयन्ति काश्चित् संस्थाः।

भारते वर्षे नदीनां जलपूरेण यदा विनाशलीला दृश्यते, विशेषेण बिहारराज्ये, तदानीमपि सामाजिकसंस्थाः दूरस्थाः अपि समागत्य [illegible] सहायतां धनजनसामग्रीरूपां कुर्वन्ति। एकैकेनापि [illegible] परोपकारः क्रियते तदा जीवनं सफलं मन्येत। भारतस्य प्राचीनः आदर्शः आसीत् -

"कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम्"।

यत्र भारते सर्वे प्राणिनः सहायतां संकटकाले लभन्ते तत्र सम्प्रति मनुष्याः अवश्यमेव उपकर्त्तव्याः।

शब्दार्थः

अद्य	=	आज
नाना	=	अनेक
लभते	=	प्राप्त करता है
अल्पीकृतः	=	कम हो गया है
प्रयुञ्जानः	=	प्रयोग करते हुए
तुच्छान्	=	नीच, महत्त्वहीन

मन्यते	=	मानता है, समझता है
कदाचित्	=	कभी
उपकारकाः	=	उपकार करने वाले
एकाकित्वेन	=	अकेलापन के कारण
उदितः	=	उत्पन्न हुआ, प्रकट हुआ
इदानीम्	=	इस समय
स्वकीयम्	=	अपना
सर्वोपरि	=	सबसे ऊपर
जलपूरेण	=	जल भरने से, बाढ़ से
क्वचित्	=	कहीं
अवरुद्धः	=	रुका हुआ, बन्द
पतिताः	=	गिरे हुए
शिशवः	=	बच्चे
अनाथाः	=	जिनके माता–पिता नहीं हैं
अपेक्षन्ते	=	चाहते हैं
एवम्	=	इस प्रकार
वर्तन्ते	=	हैं
एताः	=	ये
प्रत्युत	=	अपितु, बल्कि

WEBCOPY, NOT TO BE PUBLISHED

उपकारपरेण	=	दूसरों की भलाई करने वाले (तृतीया विभक्ति)
दृश्यते	=	दिखलाई देता है
कस्यापि	=	किसी का भी
कुत्रापि	=	कहीं भी
भवितुम्	=	होने के लिए, होने में
शक्नोति	=	सकता है
क्रियते	=	किया जाता है
काचित्	=	कोई (स्त्रीलिङ्ग)
कुर्यात्	=	करें
कूपः	=	कुआँ
तडागः	=	तालाब
रिक्तेषु	=	स्थलों (सप्तमी विभक्ति)
क्षेत्रेषु	=	स्थानों में, विषयों में, खेतों में
उद्यानानाम्	=	बगीचों की
विन्यासम्	=	रचना, निर्माण
निर्मातुम्	=	बनाने के लिए
प्रभवन्ति	=	समर्थ / उत्पन्न होते हैं

WEBCOPY © BSTBPC NOT TO BE PUBLISHED

सुतराम्	=	बहुत
वर्धते	=	बढ़ता है
आयोज्यन्ते	=	मनाये जाते हैं, किये जाते हैं
किञ्च	=	इसके अतिरिक्त
सत्वरम्	=	शीघ्र
समागच्छन्ति	=	आते हैं
प्रापयन्ति	=	ले जाते हैं, पहुँचाते हैं
तदानीम्	=	उस समय
दूरस्थाः	=	दूर में रहने वाले
समागत्य	=	आकर.
विविधाम्	=	विभिन्न (द्वितीया विभक्ति)
एकैकेनापि	=	एक-एक के द्वारा भी
अपरस्य	=	दूसरे का
कामये	=	कामना करता हूँ
दुःखसन्तप्तानाम्	=	दु:ख से आर्तों का, दु:ख से पीड़ितों का
यत्र	=	जहाँ
उपकर्त्तव्याः	=	उपकृत करना चाहिए

व्याकरणम्

सन्धि-विच्छेदः

यद्यपि	=	यदि + अपि	(यण् सन्धिः)
विज्ञानोपकरणानि	=	विज्ञान + उपकरणानि	(गुण-सन्धिः)
एकैकस्य	=	एक + एकस्य	(वृद्धि-सन्धिः)
कश्चित्	=	कः + चित्	(विसर्ग-सन्धिः)
संकटापन्नः	=	संकट + आपन्नः	(दीर्घ-सन्धिः)
कश्चिन्मार्गे	=	कः + चित् + मार्गे	(विसर्ग-सन्धिः, व्यञ्जन-सन्धिः)
निर्धनः	=	निः + धनः	(विसर्ग-सन्धिः)
दुर्बलाः	=	दुः + बलाः	(विसर्ग-सन्धिः)
महिलाश्च	=	महिलाः + च	(विसर्ग-सन्धिः)
इत्येवम्	=	इति + एवम्	(यण्-सन्धिः)
ध्यानाकर्षणाय	=	ध्यान + आकर्षणाय	(दीर्घ-सन्धिः)
संकटोऽपि	=	संकटः + अपि	(विसर्ग-सन्धिः)
कस्यापि	=	कस्य + अपि	(दीर्घ-सन्धिः)
कुत्रापि	=	कुत्र + अपि	(दीर्घ-सन्धिः)
नेदम्	=	न + इदम्	(गुण-सन्धिः)
पुस्तकालयस्य	=	पुस्तक + आलयस्य	(दीर्घ-सन्धिः)
नास्ति	=	न + अस्ति	(दीर्घ-सन्धिः)
तदर्थम्	=	तत् + अर्थम्	(व्यञ्जन-सन्धिः)

एकोऽपि = एकः + अपि (विसर्ग-सन्धिः)

कार्यारम्भे = कार्य + आरम्भे (दीर्घ-सन्धिः)

किञ्च = किम् + च (व्यंजन-सन्धिः)

काश्चित् = काः + चित् (विसर्ग-सन्धिः)

तदपि = तत् + अपि (व्यञ्जन-सन्धिः)

चिकित्सालयम् = चिकित्सा + आलयम् (दीर्घ-सन्धिः)

एकैकेनापि = एक + एकेन + अपि (वृद्धि-सन्धिः,
दीर्घ-सन्धिः)

अपरस्योपकारः = अपरस्य + उपकारः (गुण-सन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

उदितः = उत् + + क्त, (पुँ॰), एकवचनम्

कर्तव्यम् = + तव्यत् (नपुं.), एकवचनम्

√इ

अवरुद्धः = अव + + क्त (पुँ॰), एकवचनम्

√कृ

पतिताः = + क्त (बहुवचन)

√रुध

भवितुम् = + तुमुन्

√पत

निर्मातुम् = निस् + + तुमुन्

√भू

© BSTBPC WEBCOPY, NOT TO BE REPUBLISHED

समागच्छन्ति = सम् + आ + √गम लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

√मा

समागत्य = सम् + आ + √गम + ल्यप्

कुर्वन्ति = √कृ लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

क्रियते = √कृ + यक् (आत्मनेपदम्), लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् (कर्मवाच्ये)

आसीत् = √अस् लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

लभन्ते = √लभ् आत्मनेपदम्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

अभ्यासः

मौखिक :

1. **निम्नलिखितानां शब्दानाम् अर्थं वदत –**

   अल्पीकृतः, प्रयुञ्जानः, एकाकित्वेन, [illegible], [illegible], प्रत्युत, सर्वदा, सुतराम्, विन्यासम्, वर्धते, [illegible]।

2. **निम्नलिखितानां पदानाम् [illegible] वदत –**

   प्रापयन्ति, प्रभवन्ति, अभवन्, [illegible], आसन्, समागच्छन्ति, कुर्वन्ति

3. **निम्नलिखितानां [illegible] बहुवचनरूपं वदत –**

   [illegible], महिला, जनस्य, बालकाय, ग्रामे, फलम्, नदी

लिखितः

4. **सन्धिं कुरुत –**

   (क) न + इदम् = ...

   (ख) कः + चित् = ...

   (ग) एकः + अपि = ...

(घ) एकेन + अपि = ...

(ङ) निः + धनः = ...

(च) इति + एवम् = ...

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत

महिलाश्च, कश्चिन्मार्गे, एकैकस्य, यद्यपि, किञ्च, काश्चित्, संकटोऽपि ।

6. वाक्यनिर्माणं कुरुत

असमर्थः, इदानीम्, वृद्धः, पतति, गमिष्यामि, वर्तते, आसीत् ।

7. मञ्जूषातः शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत –

गच्छन्ति, सन्ति, दृश्यते, रोहितः, जनाः, [illegible]

(क) सर्वदा सुखं न .... ।

(ख) जनाः गृहं .... ।

(ग) वृक्षे आम्रफलानि .... ।

(घ) .... छात्रः अस्ति ।

(ङ) .... प्रवहन्ति ।

(च) .... सत्वरं सहायतार्थं समागच्छन्ति ।

8. प्रकृति-प्रत्यय- विभागं कुरुत

भवितुम्, निर्मातुम्, गन्तव्यः, आसन्, समागत्य, पठितः

9. सुमेलनं कुरुत –

(क)	मानवस्य एकाकित्वेन	1.	सर्वोपरि मन्यते ।
(ख)	कामये दु:खतप्तानां	2.	स्वार्थवाद: उदित: ।
(ग)	इदानीं मनुष्य: स्वकीयं हितमेव	3.	सम्पूर्णं ग्रामं स्वच्छं कुर्यात् ।
(घ)	काचित् सामाजिकी संस्था	4.	सार्वजनिकस्थलेषु आयोज्यते ।
(ङ)	सामूहिक: विवाह:	5.	प्राणिनामार्तिनाशनम् ।

10. विपरीतार्थकशब्दयो: सुमेलनं कुरुत -

	अ			आ
(क)	गच्छति	-	1.	अनुचितम्
(ख)	उचितम्	-	2.	अकर्तव्य:
(ग)	तदानीम्	-	3.	असफलम्
(घ)	समर्थ:	-	4.	पूर्ण:
(ङ)	रिक्त:	-	5.	असमर्थ:
(च)	सफलम्	-	6.	इदानीम्
(छ)	कर्तव्य:	-	7.	आगच्छति

11. उदाहरणानुसारम् अव्ययपदानि चिनुत -

यथा - शीला श्व: ग्रामं गमिष्यति - श्व: ।

(क) वैभवी कुत्र गमिष्यति ? .... ।

(ख) शाम्भवी कदा पठिष्यति ?........................... ।

(ग) आयुषी चैतन्यः च लिखतः। .... ।

(घ) जावेदः उच्चैः अहसत्। .... ।

(ङ) जॉनः सर्वदा सत्यं वदति। .... ।

12. रेखाङ्कितपदेषु प्रयुक्तां विभक्तिं लिखत –

(क) मनुष्येषु सामाजिकः सम्पर्कः क्रमशः अल्पीकृतः।

(ख) समाजस्य सदस्यरूपेण सर्वेषां कर्त्तव्यं वर्तते।

(ग) सर्वेषां जनानां विकासाय कार्यं कर्त्तव्यम्।

(घ) मम ग्रामे एका सामाजिकी संस्था अस्ति।

(ङ) जनैः सामाजिकं कार्यं कर्त्तव्यम्।

13. अधोलिखित-तद्भव-शब्दानां तत्समशब्दान् चिनुत

यथा – गाँव – ग्राम

आग – ....

कुआँ – ....

खेत – ....

पाँचवाँ – ....

सब – ....

बूढ़ा – ....

योग्यता-विस्तारः

भूतकालिक 'क्त', 'क्तवतु' प्रत्यय

संस्कृत भाषा में भूतकालिक ''कृत्'' प्रत्ययों में **क्त** और **क्तवतु** बहुत लोकप्रिय हैं । **क्त** प्रत्यय सामान्यतः कर्मवाच्य और भाववाच्य में होता है जबकि **क्तवतु** कर्तृवाच्य में होता है । यद्यपि क्रिया के रूप में इनका प्रयोग होता है किन्तु संस्कृत की तिङन्त क्रिया के विपरीत इनमें लिङ्ग भी होता है, तिङन्त में लिङ्ग नहीं रहता ।

उदाहरण देखें -

पठ् + क्त = पठित, पुँ॰ - पठितः, स्त्री॰ - पठिता, नपुं. - पठितम् । यदि तिङन्त होता तो अपठत् जैसा एक ही रूप रहता ।

प्रयोग देखें -

बालकेन ग्रन्थः पठितः (लड़के द्वारा ग्रन्थ पढ़ा गया), कर्मवाच्य, **ग्रन्थः** पुँल्लिङ्ग है इसलिए कर्म के लिङ्ग के अनुसार क्रिया पुँल्लिङ्ग हुई ।

बालकेन कथा पठिता (लड़के द्वारा कहानी पढ़ी गयी) कर्मवाच्य, **कथा** स्त्रीलिङ्ग है, अतः कर्म के लिङ्ग के अनुसार क्रिया स्त्रीलिङ्ग हुई ।

बालकेन पुस्तकं पठितम् (लड़के द्वारा किताब पढ़ी गयी) कर्मवाच्य, **पुस्तकम्** नपुंसकलिङ्ग है, इसलिए क्रिया नपुंसकलिङ्ग में हुई ।

क्त प्रत्यय लगने पर **त** बचता है जो कहीं-कहीं **ट** हो जाता है । कभी-कभी (नियमानुसार) त के पहले इ (इट्) लगता है । जैसे पठितः, कथितः, लिखितः, हसितः इत्यादि । त से ट बनने का उदाहरण -

दृश् + क्त = दृष्टः, दृष्टा, दृष्टम् ।

प्रच्छ् + क्त = पृष्टः, पृष्टा, पृष्टम् ।

स्पृश् + क्त = स्पृष्टः, स्पृष्टा, स्पृष्टम् ।

नश् + क्त = नष्टः, नष्टा, नष्टम् ।

क्तवतु प्रत्यय में 'तवत्' शेष रहता है । यह कर्तृवाच्य में कर्ता के लिङ्ग के अनुसार होता है । जैसे –

पठ् + क्तवतु = पठितवत् (नपुं.), पठितवान् (पुं.), पठितवती (स्त्री०)

वाक्य प्रयोग –

बालकः पुस्तकं पठितवान् (पुं.) ।

शीला पुस्तकं पठितवती (स्त्री.) ।

क्त प्रत्यय से बने शब्दों में वत्, वान्, वती लगाने से इस प्रत्यय का रूप हो जाता है । कर्ता के अनुसार लिङ्ग ही नहीं वचन भी बदलता है । जैसे–

गम् + क्तवतु = गतवत् । बालकौ गृहं गतवन्तौ । छात्राः विद्यालयं गतवन्तः । बालिका आपणं गतवती । बालिके पाठशालां गतवत्यौ । बालिकाः पुस्तकालयं गतवत्यः । क्तवतु स्त्रीलिङ्ग का रूप 'नदी' के समान होता है । कुछ धातुओं के उदाहरण –

	क्त	क्तवतु
पत् (गिरना)	पतितः	पतितवान्
	पतिता	पतितवती
	पतितम्	
दृश् (देखना)	दृष्टः	दृष्टवान्

Developed by: ABSOL www.absol.in

	दृष्टा	दृष्टवती
	दृष्टम्	
श्रु (सुनना)	श्रुतः इत्यादि	श्रुतवान् इत्यादि
ग्रह् (पकड़ना)	गृहीतः	गृहीतवान्
लभ् (पाना)	लब्धः	लब्धवान्
पा (पीना)	पीतः	पीतवान्
कृ (करना)	कृतः	कृतवान्

इस प्रकार प्रायः सभी धातुओं से तीनों लिङ्गों में रूप होते हैं। हिन्दी में भूतकाल बनाने के लिए इन्हीं प्रत्ययों के तद्भव का प्रयोग होता है। जैसे –

गतः – गया

मृतः – मरा

कृतः – किया

प्राप्तः – पाया

QQQ